

ПРОФІЛАКТИКА СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА

УДК 37.013.42

DOI: 10.12958/2227-2747-2023-1(182)-78-85

Рідкодубська Ганна Анатоліївна,
доктор педагогічних наук,
професор кафедри соціальної роботи
і соціальної педагогіки
Хмельницького національного університету,
м. Хмельницький, Україна
Anutabanditka1@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0561-6835>

Для цитування: Рідкодубська Г. А. Профілактика соціального сирітства. *Освіта та педагогічна наука*. 2023. № 1 (182). С. 78–85. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2023-1\(182\)-78-85](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2023-1(182)-78-85).

References (стандарт APA): Ridkodubska, H. A. (2023). Profilaktyka sotsialnoho syritstva [Social Orphanhood Prevention]. *Osvita ta pedahohichna nauka – Education and Pedagogical Sciences, 1 (182)*, 78–85. DOI: [https://doi.org/10.12958/2227-2747-2023-1\(182\)-78-85](https://doi.org/10.12958/2227-2747-2023-1(182)-78-85) [in Ukrainian].

Постановка проблеми. Соціальне сирітство – одна з невирішених проблем українського суспільства. Війна, нестабільна соціально-економічна, політична ситуація призводять до збільшення кількості сімей з тим чи тим рівнем соціально-економічної чи структурної дезорганізації. Саме тому обґрунтування шляхів профілактики соціального сирітства, умов його вдосконалення в сучасній Україні є актуальною проблемою сьогодення, яка потребує негайного розв’язання.

Аналіз актуальних досліджень. Аналіз останніх досліджень та публікацій у сфері соціальної роботи засвідчує, що профілактика соціального сирітства залишається предметом міждисциплінарних розвідок. Вона знаходить відображення в низці соціально-психологічних (Н. Іванова, Л. Оліференко), соціально-педагогічних (О. Кочерова, Ж. Петрочко, Т. Шаніна), економічних

(В. Бочарова, М. Лазутова), правових (Л. Пірог), С. Бандура) студій. Різні аспекти соціального сирітства як суспільної проблеми схарактеризовано в працях Л. Данильчук, Л. Кальченко, О. Коваленко, І. Зверевої, Х. Ілик, Г. Лактіонової, В. Оржеховської, Л. Романовської, О. Терновець, С. Толстоухової, О. Яременка та ін.

Система профілактики та соціалізації дітей-сиріт у контексті сучасної соціальної політики Української держави реалізується завдяки впровадженню результатів праць зарубіжних та українських дослідників.

Як засвідчує аналіз сучасних наукових праць у галузі загальної та соціальної педагогіки, соціальної роботи, політології,

соціології, психології, останнім часом в Україні зріс дослідницький інтерес до проблем надання соціальної допомоги, розробки напрямів розвитку молодіжної політики, соціального захисту неповнолітніх, соціально-педагогічної роботи з ними, попередження й профілактики негативних соціальних явищ серед дітей та молоді. У цьому контексті важливу роль відіграють праці, присвячені проблемам соціально-педагогічної роботи з юними матерями (І. Братусь), формування в молоді навичок усвідомленого батьківства (Л. Данильчук, Т. Гусак, Г. Лактіонова), соціально-педагогічної роботи з сім'ями (І. Трубавіна), підтримки молодих сімей (Т. Алексеєнко).

Так, І. Зверєва, О. Безпалько проаналізували теоретико-прикладні аспекти становлення та функціонування інтегрованих соціальних служб, а М. Головатий, Л. Міщик, В. Поліщук досліджують технології реалізації системи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. С. Горбунова вивчає проблеми соціального захисту студентської молоді в умовах становлення ринкових відносин, І. Трубавіна розробляє основні шляхи надання соціальної допомоги проблемним сім'ям. Науковці Л. Кальченко, Т. Красножан, Л. Оліференко займаються розробкою та вдосконаленням загальної та спеціальної профілактики соціального сирітства.

У нашому дослідженні ми погоджуємось з В. Лохвицькою, яка в тлумачному словнику із соціальної педагогіки та соціальної роботи під профілактикою розуміє: «сукупність заходів, спрямованих на запобігання виникненню й поширенню чого-небудь, на збереження порядку тощо». (Тлумачний словник 2017, с. 128).

Дефініція «соціальна сирота» трактується як: «соціальне явище, яке характеризує особливий стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків,

а також дитини, яка з причин чи власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту чи допомоги з боку держави (Галатир, 2011, с. 11).

Українські науковці Л. Артюшкіна та А. Полянничко категорію «соціальні сироти» також розглядають як «особливу соціально-демографічну групу дітей, які формально мають батьків, але в силу соціальних, економічних, морально-психологічних та фізичних причин фактично позбавлені батьківського піклування» (Артюшкіна, Полянничко, 2004, с. 268).

Сучасна система соціальної профілактики представлена в науковій літературі та практиці як трирівнева модель, що передбачає реалізацію превентивних заходів первинної, вторинної і третинної профілактики на макро-, мезо- та мікрорівнях. Проте нині в наукових розвідках недостатньо уваги приділено теоретико-прикладним особливостям профілактики соціального сирітства як необхідної умови ефективної роботи з цим явищем.

Мета статті – розкриття теоретичних і практичних аспектів розробки та здійснення профілактики соціального сирітства в сучасних умовах російсько-української війни.

Методологія та методи дослідження. У дослідженні використано наукові положення системного, діяльнісного, ресурсного, середовищного методологічних підходів, методи: аналіз, синтез, систематизація, порівняння та узагальнення для опрацювання наукових джерел з проблеми дослідження. У статті обґрунтовано методологічні засади проблеми профілактики соціального сирітства та проаналізовано базові поняття, окреслено можливості здійснення профілактики на всіх рівнях взаємодії працівника соціальної сфери

Виклад основного матеріалу.

Найважливішим етапом в успішній профілактичній роботі є виявлення від-

хилень у процесі соціалізації дитини, організація за її результатами корекційно-розвивальної роботи й надання відповідної допомоги. Інформацію про наявні або ж потенційні соціально-педагогічні проблеми працівник соціальної сфери отримує в ході здійснення діагностики об'єктів соціально-педагогічної діяльності. Отримані дані працівник соціальної сфери використовує з метою обґрунтування та розробки корекційно-виховних засобів надання соціальної допомоги.

Пріоритетним завданням профілактики соціального сирітства, на нашу думку, є підтримка та допомога сім'ям з метою створення позитивного мікроклімату в родині.

Ми погоджуємось із науковими поглядами І. Сопівник, яка вважає: «одним із основних шляхів первинної профілактики соціального сирітства є формування у молоді системи сімейних цінностей, зокрема: подружня вірність, піклування про дітей, піклування про батьків і старших у сім'ї, пошана предків, догляд за їхніми могилами, взаємна любов батьків, злагода та довір'я між членами сім'ї, гармонія стосунків поколінь у сім'ї, демократизм стосунків, повага до прав дитини і старших, відповідальність за інших членів сім'ї, здоровий спосіб життя, дотримання народних звичаїв, оберігання традицій, гостинність, сімейна відкритість щодо суспільного життя, багатодітність» (Сопівник, 2018, с. 7).

Профілактичну роботу безпосередньо в громадах здійснюють фахівці із соціальної роботи, посади яких були введені в штати центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у 2012 році. У першу чергу, вона спрямована на:

1) зниження числа позбавлень батьківських прав через здійснення заходів з підвищення виховного потенціалу батьків, розвитку навичок догляду за дитиною;

2) зниження чисельності дітей, які потрапляють в установи, без позбавлення батьків батьківських прав або за заявою батьків;

3) роботу з сім'єю на різних стадіях життєвих обставин з метою недопущення вилучення дитини з родини;

4) проведення інформаційно-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на посилення орієнтації молоді району, учнів старших класів загальноосвітніх шкіл району на шлюб та відповідальне батьківство (Галатир, 2011, с. 272).

Однією з національних стратегій, спрямованих на профілактику соціального сирітства, є «Національна стратегія профілактики соціального сирітства до 2020 року», розроблена Міністерством соціальної політики спільно з Дитячим фондом ООН в Україні (ЮНІСЕФ) та громадськими організаціями, серед яких міжнародна організація «Право на здоров'я» (HealthRight International) в Україні. У ході виконання зазначеної вище стратегії актуальним є таке:

- повернення до навчальних планів закладів освіти факультативного курсу «Етика і психологія сімейного життя»;

- забезпечення раннього виявлення, прийому та передачі до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді інформації про сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах;

- сприяння працевлаштуванню та зайнятості працездатних членів сімей групи ризику;

- порушення питання про вилучення дитини із сім'ї лише при безпосередній загрозі її життю і здоров'ю в цій сім'ї та у зв'язку з негативним результатом соціального супроводу;

- ведення закладами освіти внутрішньошкільного обліку дітей, які потребують посиленої уваги з боку педагогічного працівника, соціального педагога, та

інформування про це відповідної служби у справах дітей і центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;

- проведення закладами освіти профілактичної та просвітницької роботи з дітьми, підлітками, молоддю з числа сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах;

- розробка та впровадження ефективних форм роботи з профілактики соціального сирітства;

- виявлення на ранній стадії сімей, які неспроможні або не бажають виконувати функції по догляду за дітьми, вживання заходів соціальної підтримки сімей, попередження руйнування сімей і перетворення дітей на соціальних сиріт;

- покращення рівня обслуговування дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, створення належних умов для їхнього фізичного, інтелектуального й духовного розвитку, підготовки до самостійного життя;

- упровадження ефективних форм і методів роботи з дітьми, які перебувають у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, під опікою та піклуванням;

- інтеграція зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, установ та організацій, спрямованих на захист прав дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (Національна стратегія, 2012).

У Національній стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки (Національна стратегія, 2017) представлено шляхи профілактики соціального сирітства на державному та регіональному рівнях, передусім, у вигляді отримання соціальної допомоги родинам, які опинились у складних життєвих обставинах, у формі

консультування та інформування щодо отримання соціальних послуг.

Стратегія зорієнтована на захист інтересів дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, заміну виховного впливу в закладах інституційного виховання на альтернативну, завдяки якій держава може забезпечити догляд та виховний вплив на належному рівні в умовах сімейного чи наближеного до сімейного середовища.

Поняття «соціальна профілактика», за О. Безпалько, – це «напрям соціально-педагогічної діяльності, що передбачає комплекс соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі» (Безпалько, 2003, с. 25).

Соціальну профілактику сирітства можна здійснювати на мікрорівні (в умовах індивідуальної роботи з дитиною) й на макрорівні, де фахівець (часто соціальний працівник або соціальний педагог) працює в громаді та цілеспрямовано розвиває уявлення про ціннісні орієнтації, усвідомлене батьківство, емоційний інтелект, ефективну комунікацію в дитячобатьківських взаєминах та ін. На нашу думку, цей процес варто розпочинати через проведення просвітницької, профілактичної, тренінгової роботи, сприяти розвитку відповідального ставлення батьків до виховання дитини як особистості, здатної до реалізації своїх потенційних можливостей. Усе це можна здійснювати і на мікро-, і на макрорівнях.

Загалом основними формами організації соціальної профілактики є профілактичні заходи та реалізація профілактичних програм.

Соціальні працівники можуть здійснювати профілактику соціального сирітства в закладах освіти. Основними за-

вданнями профілактичної роботи визначаємо такі:

- створення сприятливих умов мікросоціуму дитини з метою профілактики виникнення складних життєвих ситуацій;
- здійснення діагностики, корекції та консультування із соціально-педагогічних проблем для дітей та сімей «групи ризику»;
- реалізація превентивних заходів, спрямованих на попередження й усунення прямих і непрямих де-соціалізувальних чинників впливу на особистість та її оточення.

Дієвими формами профілактики соціального сирітства, на нашу думку, може бути *створення життєпростору*, де діти разом з батьками можуть займатись створенням дерева роду, проводити свята в родинному колі, разом творити, малювати, танцювати, проводити день добрих справ, вечорів великої родини та ін.

Сучасні реалії дають можливість здійснювати соціальну профілактику в умовах динамічного розвитку соціуму, швидких темпів переорієнтації з процесу на результат. Дистанційна форма навчання, пандемія, а потім і війна – усі ці проблеми надовго виринатимуть відголосками нашої пам'яті. У теперішніх умовах з'явилося багато інноваційних форм взаємодії соціального працівника / соціального педагога з дітьми, які пропонуємо використовувати для запобігання багатьох актуальних проблем, серед яких виокремлюємо і соціальне сирітство. Серед таких відзначаємо:

- акції щодо інформування про соціологічний стан проблеми та ресурс держави у вирішенні цього питання самостійно і в умовах об'єднання зусиль;
- марафон (до прикладу, марафон соціальних ідей), використання якого може допомогти дітям та молоді усвідо-

мити весь спектр проблем, вирішення яких має мати місце в такій ситуації;

- тренінг (як форма активної взаємодії на засадах відкритого діалогу);
- уроки гендерної рівності, в основу яких покладено принцип підтримки прав і свобод кожної особистості незалежно від статевих чи інших ознак;
- віртуальний похід у театр (музей, на виставку тощо). Нині програмне забезпечення дозволяє, не виходячи зі школи, подорожувати іншими містами, країнами, спостерігати за багатьма процесами, а поява та функціонування штучного інтелекту спрощує процес опрацювання великої кількості інформації та констатації реального стану речей.

Окрім зазначеного, пропонуємо використовувати квести, коли ідею та основну місію кожного учасника можна окреслити та опрацювати спочатку на рівні індивідуальної роботи, а потім і реалізувати у виховному процесі. Так само актуальним слід визнати ведення соціальних мереж, що відповідає особливостям спілкування дітей та молоді. Саме тому пропонуємо створювати групи за інтересами у мережах «Фейсбук», «Інстаграм», «Тікток». Завдяки візуалізації та констатації наслідків негативного досвіду дорослішання та успішного вирішення певних завдань можна вийти на інший якісний рівень підтримки дітей та молоді, які опиняються в складних життєвих ситуаціях та не можуть самостійно зробити правильний вибір або бояться це зробити.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, основною метою профілактики соціального сирітства є відновлення в дитини порушених моральних, культурних, соціальних і міжособистісних зв'язків, формування досвіду вирішення життєвих проблем і відповідальної поведінки в питаннях планування й створення сім'ї.

Основним завданням фахівця соціальної сфери на всіх рівнях взаємодії є своєчасне виявлення вразливих сімей та дітей, урегулювання доступності кожного члена сім'ї до соціальних послуг шляхом обстеження та оцінки їхніх потреб у таких послугах, а також активне їх залучення до вирішення власних проблем.

З огляду на зазначене вище, актуальним залишається питання забезпечення ефективності діяльності суб'єктів соціальної роботи щодо раннього виявлення сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг, попередження вилучення дитини із сім'ї, зокрема розроблення комплексних соціальних послуг для цієї категорії сімей та впровадження нових технологій соціальної роботи з ними.

Перспективами подальших наукових досліджень визначаємо аналіз діяльності державних та громадських інституцій у сфері профілактики адиктивної поведінки серед підлітків.

Література

Артюшкіна Л. М., Полянничко А. О. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернату для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 2 (59). С. 42–47.

Безпалько О. В. Соціальна педагогіка у схемах і таблицях : навч. посібник. Київ : Логос, 2003. 208 с.

Галатир А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 3. С. 10–14.

Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка : навч.*

посібник / за заг. ред. О. В. Безпалько; авт.-кол. О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко та ін. Київ : Академвидав, 2013. С. 85–101.

Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: Затверджено Указом Президента України від 22 жовтня 2012 року № 609/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012#Text>.

Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки: розпорядження КМУ від 09 серпня 2017 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-p#Text>.

Сопівник І. В. Формування сімейних цінностей та батьківської відповідальності – основа первинної профілактики соціального сирітства. *Соціальна профілактика сирітства : матеріали науково-практичного семінару* (м. Київ, 20 березня 2018 р.). Київ, 2018. С. 7–9.

Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль : Мандрівець, 2017. 232 с.

References

Artiushkina, L. M., & Polianychko, A. O. (2004). Spetsyfyka profesiinoi diialnosti sotsialnoho pedahoha zahalno-osvitnoi shkoly-internatu dlia ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia [The Specifics of the Professional Activity of a Social Teacher of a Boarding School for Orphans and Children Deprived of Parental Care]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, 2 (59), 42–47 [in Ukrainian].

Bezpalcko, O. V. (2003). Sotsialna pedahohika u skhemakh i tablytsiakh [Social Pedagogy in Diagrams and Tables]. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].

Halatyr, A. (2011). Shchodo prychny vynyknennia yavyscha sotsialnoho syrytstva u suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [The Causes of the Phenomenon of Social Orphanhood in Modern Ukrainian Society]. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina» – Collection of Scientific Papers of the Khmelnytskyi Institute of Social Technologies of the University «Ukraine»*, 3, 10–14 [in Ukrainian].

Zhuravel, T. V. (2013). Sotsialna profilaktyka yak napriam sotsialno-pedahohichnoi diialnosti [Social Prevention as a Direction of Socio-Pedagogical Activity]. O. V. Bezpalko (Ed.). *Sotsialna pedahohika – Social Pedagogy*. (pp. 85–101). Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].

Natsionalna stratehiia profilaktyky sotsialnoho syrytstva na period do 2020 roku: Zatverdzheno Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 22 zhovtnia 2012 roku № 609/2012. [National Strategy for the Prevention of Social Orphanhood for the Period until 2020: Approved by the Decree of the President of Ukraine dated October 22, 2012 No. 609/2012]. (2012). (n. d.). zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012#Text> [in Ukrainian].

Natsionalna stratehiia reformuvannia systemy instytutsiinoho dohliadu ta vykhovannia ditei na 2017 – 2026 roky: rozporiadzhennia KMU vid 09 serpnia 2017 r. № 526-r. [National Strategy for Reforming the System of Institutional Care and Upbringing of Children for 2017 – 2026 years: Order of the CMU dated August 9, 2017 No. 526]. (2017). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-p#Text> [in Ukrainian].

Sopivnyk, I. V. (2018). Formuvannia simeinykh tsinnosti ta batkivskoi vidpovidalnosti – osnova pervynnoi profilaktyky sotsialnoho syrytstva [Formation of Family

Values and Parental Responsibility is the Basis of Primary Prevention of Social Orphanhood]. *Sotsialna profilaktyka syrytstva – Social Prevention of Orphanhood*. (pp. 7–9). Kyiv [in Ukrainian].

Lokhvytsk, L. V. (Ed.). (2017). Tlumachnyi slovnyk-minimum iz sotsialnoi pedahohiky ta sotsialnoi roboty [Minimum Explanatory Dictionary of Social Pedagogy and Social Work]. Ternopil: Mandrivets [in Ukrainian].

Рідкодубська Г. А. Профілактика соціального сирітства

У статті репрезентовано теоретичний аналіз наукових джерел щодо вирішення проблеми профілактики соціального сирітства. У роботі представлено методологічні засади проблеми, проаналізовано тлумачення терміна «профілактика» в різних джерелах та використання його для позначення різних напрямів політики групової та індивідуальної взаємодії. Розкрито теоретичні та практико зорієнтовані особливості розробки та здійснення профілактики соціального сирітства в сучасних умовах. Українська система профілактики соціального сирітства – трирівнева модель здійснення попереджальних заходів первинної, вторинної і третинної профілактики.

Проаналізовано сучасну практику роботи соціального працівника щодо зниження кількості соціальних сиріт та розкрито сутність найдієвіших з них. Серед інноваційних форм взаємодії, які соціальний працівник / соціальний педагог може використовувати і на індивідуальному рівні, і в умовах групової взаємодії, виокремлено такі: участь в акціях профілактики соціального сирітства, тренінги, квести, уроки гендерної рівності, віртуальний похід на виставу, віртуальна поїздка в інше місто, створення груп за інте-

ресами в соціальних мережах (фейсбук та інстаграм) та опублікування актуальних відео в тіктоці. У розвідці визначено пріоритетні завдання профілактики соціального сирітства та охарактеризовано різні рівні взаємодії освітнього, соціально-політичного та суспільного середовищ під час реалізації основних моделей профілактики.

Ключові слова: профілактика, соціальне сирітство, соціальний працівник, профілактика соціального сирітства, моделі профілактики соціального сирітства.

Ridkodubskа Н. А. Social Orphanhood Prevention

The article presents a theoretical analysis of scientific sources on solving the problem of social orphanhood prevention. The paper presents the methodological foundations of the problem, analyzes the content of “prevention” in various sources and its use to denote different directions of group and individual interaction policy. The theoretical and practice-oriented features of the development and implementation of social orphanhood prevention in modern conditions have been revealed. The Ukrainian system of social orphanhood prevention is a three-level model of preventive measures of primary, secondary and tertiary prevention.

The current practice of social workers' work to reduce the number of social orphans has been analyzed. The essence of the most effective ones has been revealed. Among the innovative forms of interaction that a social worker / social teacher can use both at the individual level and in group interaction, the following are highlighted: participation in social orphanhood prevention campaigns, trainings, quests, gender equality lessons, a virtual trip to a performance, a virtual trip to another city, creating interest groups on social networks (Facebook and Instagram) and publishing relevant videos on TikTok. The paper identifies priority tasks for social orphanhood prevention and characterizes different levels of interaction between the educational, socio-political and public environment in the implementation of the main prevention models.

Keywords: prevention, social orphanhood, social worker, social orphanhood prevention, models of social orphanhood prevention.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

